

УДК 159.922.73

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОБАЦІЙНИХ ПРОГРАМ

Максимова Н. Ю.

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

Статтю присвячено висвітленню питань діяльності служби пробації. Показано, що складність процесу ресоціалізації передбачає необхідність впровадження в Україні інституту пробації – системи наглядових та соціально-виховних заходів, які застосовуються до осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності. Доведено, що розробка форм та методів наглядової пробації, порядок її здійснення потребує серйозного наукового аналізу, психологічного обґрунтування та апробації результатів досліджень на експериментальних майданчиках. Заходи соціально-виховної роботи проводяться з урахуванням оцінки ризиків вчинення повторних кримінальних правопорушень та передбачає диференційований підхід під час надання консультативної, психологічної та інших видів допомоги.

Ключові слова: *служба пробації, особистість, соціальна дезадаптація, пробаційні програми, ресоціалізація.*

Актуальність теми дослідження. Попередження рецидивної злочинності є важливим завданням правоохоронних органів в будь-якій країні. В Україні однією з перешкод у вирішенні цієї проблеми є недостатній розвиток наукового підходу, а саме вивчення соціально-психологічного аспекту профілактики повторних правопорушень.

Неможливість з'ясування закономірностей соціально дезадаптованої поведінки осіб, що вчинили злочин, гальмує розвиток превентивних заходів. Важливим поштовхом до вирішення зазначеної проблеми має бути реалізація закону про службу пробації. Пробація — це система наглядових та соціально-виховних заходів, які застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до осіб, яких притягнуто до кримінальної відповідальності та забезпечення суду інформацією, що характеризує особу, яка притягається до кримінальної відповідальності; підготовка досудових доповідей щодо осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності; здійснення нагляду; виконання певних видів покарань, не пов'язаних з позбавленням волі; направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів; реалізація пробаційних програм щодо осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням; проведення соціально-виховної роботи; здійснення заходів щодо підготовки осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення.

Постановка наукової проблеми. Розбудова служби пробації в Україні гальмується тим, що працівники цих служб не мають відповідної підготовки. Річ в тім, що в більшості країн, офіцерами служби пробації є особи, які мають освіту з фаху «соціальна робота». У нас на сьогодні це питання ще відкрите. Розглянемо місце соціальної роботи відповідно до різновидів діяльності служби пробації. Видами пробації є: досудова пробація; наглядова пробація; пенітенціарна пробація. Досудова пробація передбачає забезпечення суду чітко представленою інформацією, що характеризує особу, яка притягається до кримінальної відповідальності, з метою прийняття судом рішення про міру відповідальності особи. Для підготовки досудової доповіді персонал органів пробації має право отримувати інформацію про особу, яка притягається до кримінальної відповідальності, від підприємств, установ, організацій або уповноважених ними органів та від громадян. Зрозуміло, що здійснення цих завдань найбільш доцільно доручити особам, що мають освіту соціального працівника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідно до закону, органи пробації під час наглядової пробації реалізують пробаційні програми щодо осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням. Зазначена міра покарання застосовується лише до осіб, які вперше вчинили правопорушення. Зрозуміло, що здебільшого це стосується неповнолітніх. Пробація щодо неповнолітніх — це пробація стосовно осіб віком від 14 до 18 років. Пробація здійснюється з урахуванням вікових та психологічних особливостей неповнолітніх. Пробація щодо неповнолітніх спрямована на забезпечення їх нормального фізичного і психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків.

Досудова доповідь щодо неповнолітньої особи, яка притягається до кримінальної відповідальності, додатково повинна містити: інформацію про вплив криміногенних факторів на поведінку; рекомендації щодо заходів, спрямованих на мінімізацію ризику вчинення повторних кримінальних правопорушень.

Досудова доповідь стосовно особи, яка притягається до кримінальної відповідальності, повинна містити: соціально-психологічну характеристику; оцінку ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення; висновок щодо можливості виправлення без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Ефективно виконати зазначені вимоги може лише фахівець, який знає психологію, педагогіку, має базові знання з психопатології і психіатрії. З огляду на це видається дивним, що порядок складання досудової доповіді затверджується центральним органом виконавчої

влади, що формує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, а не спеціалістами з психології, педагогіки та соціальної роботи.

Найбільш важливою складовою діяльності служби пробації є наглядова пробація, що полягає у здійсненні наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до альтернативних покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, засуджених до громадських робіт, виправних робіт, до осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів.

Проте, знов таки порядок здійснення нагляду та проведення соціально-виховної роботи з клієнтами пробації затверджується центральним органом виконавчої влади, що формує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації. Розробки форм та методів досудової та наглядової пробації, порядок її здійснення потребує серйозного наукового аналізу, психологічного обґрунтування та апробації результатів досліджень на експериментальних майданчиках. Особливо гостро це питання постає в тому разі, коли йдеться про реалізацію пробаційних програм.

Мета нашого дослідження: визначити соціально-психологічні аспекти розробки форм та методів досудової та наглядової пробації та довести, що порядок її здійснення потребує серйозного наукового аналізу, психологічного обґрунтування та апробації результатів досліджень на експериментальних майданчиках.

Реалізація пробаційних програм, що входять до складу системи ресоціалізації передбачає попередження рецидиву правопорушень підлітків, а отже, насамперед, забезпечення їх працевлаштування та навчання. Органи пробації сприяють залученню неповнолітніх до навчання та здобуттю ними повної загальної середньої освіти. Крім цього, необхідне створення сприятливого соціального середовища, тому виховна робота щодо неповнолітніх може проводитися із залученням батьків (або їх законних представників), а в разі неможливості – залучення наставників.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Слід зазначити, що в проекті закону про пробацію не йдеться про наставників, але там великі сподівання покладаються на волонтерів. Із контексту зрозуміло, що соціально-виховна робота буде, насамперед, сферою їх діяльності. Зокрема у проекті зазначається, що соціально-виховна робота – це цілеспрямована діяльність персоналу органів пробації для

досягнення мети виправлення клієнтів пробації. Соціально-виховна робота проводиться за індивідуальним планом роботи з клієнтом пробації з урахуванням оцінки ризиків вчинення повторних кримінальних правопорушень та передбачає диференційований підхід під час надання консультативної, психологічної та інших видів допомоги. Зрозуміло, що зазначені види діяльності можуть реалізовувати лише фахівці. Разом з цим, сприяння працевлаштуванню чи залучення до навчання; участь у культурних заходах та організація таких заходів і забезпечення об'єкту й технологічних засобів соціально корисній діяльності (наприклад, громадські роботи) цілком можливо здійснювати силами волонтерів.

Заходи соціально-виховної роботи разом із заходами нагляду включаються до індивідуального плану роботи з клієнтом пробації. Соціально-виховна робота проводиться з усіма категоріями клієнтів пробації.

Разом з цим, слід зважати на те, що всі зазначені вище заходи будуть малоефективні, якщо буде відсутнє наукове підґрунтя. Зокрема, доведено [2], що неповнолітні засуджені по своїм соціально-психологічним характеристикам не є однорідною групою, а отже й виховна робота з ними має проводитися диференційовано. Диференційовані програми ресоціалізації доцільно будувати відповідно до різновиду соціальної дезадаптації, яка завжди є першоджерелом кримінальної поведінки.

Прояви соціальної дезадаптації можна розподілити на чотири групи. Соціальна дезадаптація зумовлена педагогічною занедбаністю. Це підлітки, у яких опір педагогічним впливам спричинений несформованістю певних особистісних структур; вони імпульсивні, не схильні до самоаналізу та рефлексії і часто не усвідомлюють себе суб'єктами своєї життєдіяльності. Соціально дезадаптованим підліткам цієї групи притаманна відсутність функції прогнозу. Більшість їх не прогнозують майбутнє, погано ураховують свій минулий життєвий досвід, живуть тільки сьогоднішнім: «Звільнюся, тоді й буду думати і планувати своє життя, а зараз навіщо думати?» Відсутні усвідомлені, реалістичні життєві плани. У зв'язку з цим необхідна спеціальна робота психолога, спрямована на формування в засуджених стереотипу законослухняної поведінки, розширення сфери усвідомлюваного в розумінні мотивів протиправної поведінки, у випрацюванні навичок аналізу своїх дій, відновлення нормального соціального функціонування в якості соціально активних і відповідальних особистостей.

Наступна особливість особистості цих неповнолітніх засуджених – це порушення або несформованість ціннісно-моральної сфери. У цілях морального, патріотичного, естетичного виховання слід

організувати перегляд відеофільмів з подальшим обговоренням, диспут з питань, що виникають моральної свідомості.

Біологічно зумовлена соціальна дезадаптація. У підлітків цієї групи опір виховним впливам зумовлений відхиленнями у психофізіологічному розвитку, який є наслідком ушкодження мозку (наслідки черепно-мозкових травм, мінімальні мозкові дисфункції тощо). Як показали наші дослідження [1], у 65% неповнолітніх засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, виявляються ознаки психічних відхилень. Особливу небезпеку являє поєднання цього з низьким рівнем інтелектуального розвитку і високим ступенем агресивності. Зазначені категорії засуджених в силу своїх індивідуальних особливостей важко піддаються традиційним заходам виправного впливу. Персонал виховної колонії, розглядаючи причини порушень режиму утримання і правил внутрішнього розпорядку, які здійснюються такими неповнолітніми, визначає це лише як кримінальну зараженість, асоціальну спрямованість особистості, не урахувуючи при цьому біологічну схильність неповнолітніх до дезадаптації.

Проблеми, що детерміновані відхиленнями в психічному розвитку, потребують строго індивідуалізованого підходу у виховній роботі з неповнолітніми засудженими. За необхідності, зараз організуються консультації лікаря-психіатра. Проте, зважаючи на зазначений обсяг робіт, доцільно ввести до штатного розкладу атестовану посаду лікаря-психіатра медичної частини.

Ситуативно зумовлена соціальна дезадаптація виникає як наслідок невмілих виховних дій дорослих. Проте, навіть цей різновид може призвести до кримінальної поведінки. Досить часто, посварившись з батьками, підліток втікає з дому й приєднується до асоціальних угруповань. Потрапивши фактично випадково в кримінальну ситуацію, такий засуджений щиро розкаюється у скоєному й виявляє свою позитивну соціальну спрямованість: добре вчиться, бере участь у спортивних заходах, художній самодіяльності, дисциплінований тощо.

Особливо складною для ресоціалізації є особистісна зумовлена соціальна дезадаптація. Цей тип дезадаптації детермінований виникненням негативних особистісних утворень, що формуються у підлітковому віці. Негативні особистісні новоутворення виникають в тому разі, коли дитина не може задовольнити свої актуальні соціальні потреби. Потреби, що не задовольняються, прагнення, що залишаються нездійсненими викликають болісні емоційні переживання, що виштовхуються у підсвідомість. Витіснені у підсвідомість негативні відчуття поступово утворюють афектогенні зони, фіксація яких формує ці новоутворення, через що набувають

властивостей свого роду функціональних органів, спотворюють позитивну інформацію, яка надходить і спонукають до дій у напрямі, що суперечить соціально-схвалюваним нормам.

Неповнолітні цієї групи часто з раннього дитинства засвоювали деформовані соціальні норми і культурні цінності, оскільки вони, як правило, походять з неблагополучних сімей. Після скоєння злочину цей підліток потрапляє до системи правосуддя, перед якою він почуває себе беззахисним, і потім потрапляє до концентрованого криміногенного середовища (слідчий ізолятор, виховна колонія). У цих умовах подальший психічний розвиток відбувається в неприродному для підлітка замкненому просторі, насиченому атрибутами несвободи.

Здебільшого, перетворення індивіда в особистість у підлітка із особистісно зумовленою соціальною дезадаптацією відбувається в тісній взаємодії з криміногенним середовищем, починаючи з сім'ї; він засвоює систему знань, умінь, норм злочинного світу, набуває особливих індивідуально-психологічних рис, значущих для цього середовища, які дозволяють не тільки існувати в цьому середовищі, а й орієнтуватися в ньому і нерідко робити «успішну кримінальну кар'єру». Процес такої «соціалізації» найчастіше є неперервним (неблагополучна сім'я, дитячий будинок, школа-інтернат, слідчий ізолятор, суд, виховна колонія). На всіх етапах цього життєвого шляху удосконалюються саме кримінальні риси особистості.

Щоб змінити спрямованість таких неповнолітніх, має бути розроблена програма допомоги в ресоціалізації, яка включає в себе соціально-психологічні тренінги різної тематики, бесіди (як індивідуальні, так і групові), які проводять вихователі, працівник соціально-виховної та психологічної служби, психолог.

Побудова індивідуальних диференційованих пробаційних програм ресоціалізації є складним і водночас творчим процесом, у якому беруть участь фахівці соціально-психологічної, виховної роботи й сам засуджений. Програма не є простою сукупністю заходів, - це система виховних впливів спеціалістів, що спрямовані на стимулювання власної соціально схвалюваної діяльності підлітка за чітко визначеним планом і відповідними строками виконання. Складається така програма, як правило на півроку, а в особливо складних випадках на один-три місяці. Відповідно до результатів виконання програми, засуджений отримує певну ступінь заохочувальних діянь. Проте, зараз репертуар таких діянь вкрай вузький. Зокрема, за сумлінну поведінку і відповідальне ставлення до навчання, праці, активну участь у позакласній роботі до підлітків можуть бути застосовані наступні заохочення: подяка, нагородження похвальною грамотою, нагородження подарунком тощо. Зрозуміло, що для

неповнолітніх правопорушників такі заохочення не є достатніми, оскільки особливості підліткового віку зумовлюють прагнення до інших стимулів.

Зважаючи на те, що кримінальна поведінка неповнолітніх засуджених зумовлена різними типами соціальної дезадаптації, пробаційні програми цих підлітків також мають диференційованими.

Відповідно до закону, до реалізації пробаційних програм можуть залучатися підприємства, установи та організації незалежно від форми власності. Звичайно, це дуже потрібно, проте без участі соціальних служб для сім'ї та молоді координація зусиль різних закладів навряд чи можлива. Тому, ми сподіваємося, що положення в проекті закону про те, що порядок розроблення та реалізації пробаційних програм визначається Кабінетом Міністрів України, передбачає включення саме фахівців соціальної роботи (як науковців, так і практиків) до цього процесу.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації у межах своїх повноважень організовує: забезпечення суду досудовими доповідями щодо осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності; здійснення нагляду за особами, які притягнуті до кримінальної відповідальності; виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт; реалізацію пробаційних програм; соціально-виховну роботу; підготовку до звільнення засуджених, які відбувають покарання у виді обмеження волі та позбавлення волі на певний строк. На нашу думку, ці важливі, складні й різнопланові завдання центральний орган виконавчої влади має лише контролювати й створювати належні умови для їх вирішення, а реалізація цих завдань є компетенцією фахівців.

Висновки і перспективи подальшого дослідження.

1. Розбудова служби пробації в Україні гальмується тим, що працівники цих служб не мають відповідної підготовки. Річ в тім, що в більшості країн, офіцерами служби пробації є особи, які мають освіту з фаху «соціальна робота». У нас на сьогодні це питання ще відкрите.

2. Досудова доповідь стосовно особи, яка притягається до кримінальної відповідальності, повинна містити: соціально-психологічну характеристику; оцінку ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення; висновок щодо можливості виправлення без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Ефективно виконати зазначені вимоги може лише фахівець, який знає психологію, педагогіку, має базові знання з психопатології і психіатрії.

3. Соціально-виховна робота проводиться за індивідуальним планом роботи з клієнтом пробації з урахуванням оцінки ризиків вчинення повторних кримінальних правопорушень та передбачає диференційований підхід під час надання консультативної, психологічної та інших видів допомоги. Зрозуміло, що зазначені види діяльності можуть реалізовувати лише фахівці.

Перспективи подальшого дослідження полягають у розробці структури компетентності працівників служби пробації.

Список використаних джерел:

1. Засоби виправлення і ресоціалізації засуджених до позбавлення волі : монографія / [за заг. ред. д.ю.н., проф. А. Х. Степанюка]. – Х. : Кроссруд, 2011. – 323 с.

2. Соціально-психологічні аспекти оптимізації навчально-виховного процесу в закладах освіти при виховних колоніях для неповнолітніх засуджених : метод. рек. / Н. Г. Калашник, Н. Ю. Максимова, О. Б. Янчук. – К. : Держ. департамент України з питань викон. покарань. 2009 – 104 с.

REFERENCES:

1. Stepaniuka, A.H. (Eds.). (2011). *Zasoby vipravlennia i resotsializatsii zasudzhenykh do pozbavlennia voli [Means of correction and resocialization of condemned to imprisonment]*. Kharkiv: Krossroud [in Ukrainian].

2. Kalashnik, N.G., Maksimova, N.Yu., & Yanchuk, O.B. (2009). *Sotsialno-psykholohichni aspekty optymizatsii navchalno-vykhovnoho protsesu v zakladakh osvity pry vykhovnykh koloniiakh dlia nepovnolitnykh zasudzhenykh [Socio-psychological aspects of optimization of educational process in educational institutions by educational colonies for juvenile convicts]*. Kyiv: Derzh. Department Ukrainy z pytan vykonannia pokaran [in Ukrainian].

Максимова Н. Ю. Социально-психологические аспекты реализации программ пробации. В статье рассмотрены вопросы деятельности службы пробации. Показано, что сложность процесса ресоциализации предусматривает необходимость внедрения в Украине института пробации - системы надзорных и социально-воспитательных мер, применяемых к лицам, которые привлечены к уголовной ответственности. Доказано, что разработка форм и методов надзорной пробации, порядок ее осуществления требует серьезного научного анализа, психологического обоснования и апробации результатов исследований на экспериментальных площадках. Мероприятия социально-воспитательной работы проводятся с учетом оценки рисков совершения повторных уголовных преступлений и предусматривают дифференцированный подход при предоставлении консультативной, психологической и других видов помощи.

Ключевые слова: служба пробации, личность, социальная дезадаптация, программы пробации, ресоциализация.

Maksymova N. Yu. Socio-psychological aspects implementation of the programmes probation. The article is devoted to highlighting issues of probation. It is shown that the complexity of re-socialization requires the introduction in Ukraine Institute of probation - supervision system and social and educational measures applicable to persons subject to criminal liability. The types of probation are: pre-trial probation; supervisory probation; penitentiary probation. Pretrial probation judgment provides for clearly presented information that describes a person who is attracted to criminal liability, to the court decision on the degree of responsibility of the individual. This requires special knowledge of psychology, psychiatry, social work etc. Supervisory probation supervision is to implement social and educational measures for those sentenced to alternative punishments. Development of forms and methods of supervisory probation order its implementation requires serious scientific analysis, psychological study and test the results of studies on experimental venues. Measures of social and educational work, together with measures of supervision are included in the individual plan of work with the client probation. Social and educational work is carried out of all categories of customers probation.

Social and educational work carried out on an individual work plan with the client probation, taking into account risk of committing repeated criminal offenses and provides for a differentiated approach in the provision of consulting, psychological and other assistance. It is clear that these activities can only implement specialists.

The ways of social and psychological support of the probation service.

Keywords: probation service, personality, social exclusion, probation program, resocialization.